

ПОВСТЯНІ ВИРОБИ ТА ЇХ РОЛЬ У ПОБУТІ ТУРКМЕН ТА ІНШИХ ТЮРКСЬКИХ НАРОДІВ

У всі епохи історії повстяні вироби широко використовувалися в господарстві і побуті туркмен та інших тюркських народів, у тому числі тих, що мешкали (хазари, печеніги, торки, половці, монголо-татари, ногайці тощо) або й досі мешкають на теренах України, зокрема – кримських татар. Їх різноманітність і висока якість свідчать про глибокі коріння і розвій цього ремесла.

Метою статті є дослідити значення і роль деяких повстяних виробів у побуті туркмен. Повстяні килими, завіси, одяг, плащі, пітники, чепраки, молитовники, покриви для юрти та ін. вироби робилися за допомогою особливої техніки валяння, і кожна з них була призначена для певної мети. Дослідження кожного виробу допомагає глибше зрозуміти духовні і побутові цінності туркменського та інших тюркських народів.

Ключові слова: *повсть, кошма, кошмовалання, молитовник, головні убори з повсті, одяг з повсті.*

Баймурадова А.,
Інститут археології та етнографії
Академії наук Туркменістану, г. Ашхабат, Туркменістан

ВОЙЛОЧНЫЕ ИЗДЕЛИЯ И ИХ РОЛЬ В БЫТУ ТУРКМЕН И ДРУГИХ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ

Во все эпохи истории войлочные изделия широко использовались в хозяйстве и быту туркмен и других тюркских народов, в том числе и тех, которые проживали на территории Украины: хазары, печенеги, торки, половцы, монголо-татары, ногайцы и другие, либо проживают до сих пор, в том числе – крымских татар. Их разнообразие и высокое качество свидетельствуют о древности и высокоразвитости этого ремесла.

Целью статьи является исследовать значение и роль некоторых войлочных изделий в быту туркмен. Войлочные ковры, занавесы, одежды, плащи, потники, чепраки, молитвенники, покровы для юрты и др. изделия изготавливались с помощью особой техники валяния, и каждая из них была предназначена для особой цели. Исследование каждого изделия помогает глубже понять духовные и бытовые ценности туркменского народа.

Ключевые слова: *войлок, кошма, кошмовалание, молитвенник, головные уборы из войлока, одежда из войлока.*

Baymuradova A.,
Institute of Archaeology and Ethnography
Academy of Sciences of Turkmenistan, Ashgabat, Turkmenistan

FELT PRODUCTS AND THEIR PLACE IN HOUSEHOLD OF TURKMEN AND OTHER TURKIC PEOPLES

The felt making art takes its beginning from ancient times. Particularly, the national felt products took the first place in the economy and life of our ancestors. Our Native land was famous with its felt products from early times.

In this article we investigate some kinds of felt products and their role in life of the Turkmen people. These products are an original source in studying ethnography of our nation.

S. M. Dudin in his book «Carpet products of Central Asia» marked: «On distribution degree the first place undoubtedly belongs to felt carpets and other products from this a material in the household of nomads of Central Asia; the second – to products from pileless fabrics, and only the third place – to carpet products with pile».

Felt-clothes were used as the dwelling furniture, on an external covering of yurts, on horse-cloths. Authors of XIX century mark the high development of the felting manufacture in all corners of

Turkmenistan, their excellent quality. Felt products were produced depending on the appointment: figured, white, grey, black etc. Ornamented felt-clothes were used for the floor of the dwelling.

In the eighties of XIX century some families produced 100 and more felt in a year for wholesale in Merv. For what they bought up wool and employed tens of working women. Felt products, in particular, horse-cloths, were taken out in Astrabad and other areas of Iran. K. Bode noticed that, Turkmen women are able to use wool on thousand ways.

Under the direction of V. I. Sarianidi, archaeologists found pieces of the white felt in a small temple on the northern part of Gonur. Apparently floors of the main premise of the imperial sanctuary was covered by snow-white felt, majestic going on which, the governor of Margiana and his approximates uplifted the prayers to gods in this sacred premise. These archaeological finds testify that felt already was widely used 4-5 thousand years ago in territory of Turkmenistan.

Felt products are very various, and each of them takes a special place in economic and spiritual life of the Turkmen people.

The history of felting, felt products, traditions connected with receptions of manufacturing and felt dressing, dynamical development of technologies, expansion of scopes of application, tendencies to fine arts – all these problems are the distinctive source in the studying ethnography of our nation, and they are worthy in deep studying from the scientific point of view.

Keywords: felt, felt making art, felt patterns, felt carpets, felt skull-caps and dresses, prayer.

Туркменістан здавна славився своїми повстяними виробами. Мистецтво кошмовалання у туркмен бере свій початок з прадавніх часів. По мірі поширення перше місце в матеріальній культурі наших предків, безперечно, належить повстяним виробам.

С. Дудин у своїй книзі «Килимові вироби Середньої Азії» відмічає: *«По мірі поширення перше місце в ужитку кочівників Середньої Азії безперечно належить повстяним килимам і іншим виробам з того ж матеріалу; друге – виробам з безворсних тканин, і тільки третє місце – килимовим виробам з ворсом»* [10, с. 78].

Повсть вживалася для убрання житла, на зовнішнє покриття юрт, на попони тощо. Автори XIX ст. відмічають високий розвиток виробництва кошм у всіх куточках Туркменії, їх відмінну якість. Повстяні вироби виготовлялися залежно від свого призначення: візерунчасті, білі, сірі, чорні та інші. Візерунчасті кошми йшли на підлогу житла.

У 80-х роках XIX ст. деякі господарства виготовляли в рік до 100 і більше кошм для оптового продажу в Мерві, для чого скуповували шерсть і наймали десятки робітниць. Повстяні вироби, зокрема попони, вивозилися в Астрабад та інші області Ірану. К. Бодє відмічав, що жінки – туркменки *«уміють вживати шерсть на тисячу ладів»* [1, с. 229].

Це ремесло спрадавна було поширене на території нашої країни. На Алтаї в Пазирикському кургані разом з килимом були знайдені шматки повсті, цей факт

свідчить про те, що кошма, як і килим, має багатовікову історію. С. Руденко відмічає, що знайдена в п'ятому Пазирикському кургані повсть розміром 4,5×6,5 м., дає уявлення про розміри скіфських жител. Там усі житла в основному були покриті повстю [17, с. 22].

Під керівництвом В. Саріаніді археологи в північній частині давнього поселення Гонур-тепе в невеликому храмі знайшли шматки білої кошми. *«Мабуть поли головного приміщення «царського святилища» – залу з кіоском – були вистелені білосніжною повстю, велично ступаючи по якій, правитель Маргіани і наближені до нього возносили свої молитви богам в цьому священному приміщенні»* [11, с. 30]. Ці археологічні знахідки свідчать про те, що повсть уже 4-5 тисяч років тому широко використовувався на території Туркменістану [18].

Історики відмічають, що у X ст. наші предки покривали повстю свої юрти, скрині, з повсті виготовляли килими, плащі, головні убори, а також попони, пітники для коней та інші вироби [15, с. 53]. Арабський географ аль-Якубі підкреслює: *«Вони (огузи) наймайстерніший народ у виготовленні повсті, і тому з нього їх одяг»* [15, с. 52].

Як ми відмічали, повсть не лише використовувалася як постілка, а з неї виготовляли одяг, головні убори. У саків і парфянців були головні убори з м'якої повсті. Це підтверджують статуетки, знайдені в Мерву, малюнки на золотих пластинках з Амудар'їнського скарбу, малюнки на срібному посуді і на кушанських

монетах. У I ст. до н. е. м'які повстяні шапки були широко поширені в Середній Азії [16, с. 334].

Перші головні убори для захисту голови були виготовлені з повсті, шкіри і шерсті. Учені вважають, що перші залізні шоломи беруть свій початок від конусоподібних повстяних папах саків – корінних жителів Середньої Азії [7, с. 333].

Можна побачити двошаровий повстяний головний убір на голові статуї із старої Нісси [16, с. 361]. М. Массон і Г. Пугаченкова відмічають, що на реверсі парфянських монет зображений Арсак у військовому одязі й у нього на голові конусоподібна повстяна шапка [14, с. 166].

Під залізний шолом одягали повстяну тубетейку. Тубетейка якоюсь мірою захищала голову від ударів [7, с. 41]. Пізніше високі повстяні шапки були поширені у таких тюркських народів, як гуни, давні тюрки, огузи. Такі головні убори можна побачити у жителів Болдумсазського етрапу. Його називають «сайкелле», що означає «голова сака» [7, с. 91]. П. Лессар також писав, що головний убір жінок Пендинського оазису складається з високої повстяної шапки, обмотаній посередині матерією [13, с. 46]. І зараз ремісники роблять дно туркменської папахи з білої повсті [2, с. 20].

Біла повсть має особливе значення в житті туркмен. У народів Середньої Азії існує повір'я, що білий світ – знак чистоти, величчя і щастя, звідси виникає особливе відношення до повсті білого кольору; вона може бути предметом культових обрядів, може, маючи особливу значущість і цінність у суспільстві, стати статусною річчю, що визначає соціальне положення власника.

Біла кошма була головним атрибутом на церемонії «підняття хана». У тюркських народів (у деяких з них аж до XX ст.) проголошення ханів здійснювалося по старовинному звичаю, який полягав у наступному: обраного саджали на білу кошму, тричі піднімали її за кінці, проголошуючи: «Хан! Хан! Хан!» [12, с. 54]

У державі тюрків-тугу, при посаджанні государя на престол, найближчі важливі сановники саджали його на повсть, і за сонцем кругом обносили дев'ять разів. Кожного разу при цьому чиновники робили уклін перед ним.

Після закінчення поклоніння саджали його на верхового коня, туго стягували йому горло шовковою тканиною, потім ослабивши тканину, негайно, запитували: скільки років він може бути ханом? [4, с. 229] Такий же обряд існував і в Хазарському каганаті [19, с. 319].

Обряд підняття хана зазвичай здійснювався на пагорбі. Наприклад, проголошення царської влади Надір-шаха було здійснено таким чином в Муганському степу в Азербайджані. У багатьох тюркських народів (башкир, казахів, киргизів, узбеків та ін.) в усі епохи їх історії здійснювався обряд підняття хана на білій повсті. У 1756 р. бухарське духовенство, за участю сейїдів, казіїв і ходжей, проголосило ханом Мухаммед-Рахима, шляхом вознесіння його на білій кошмі [3, с. 106-107].

У матеріалах Армінія Вамбері є свідчення про те, що в Кокандському ханстві, при посадженні на престол, хана також возносили на білій повсті, а він при цьому був повинен пускати стріли в усі чотири сторони світу [5, с. 276].

«У Казахському ханстві після того, як визначали майбутнього хана, на п'ятницю призначався ритуал «підняття хана» (хан көтеру). На верхівці пагорба застилили білу кошму. Дві шановані людини саджали на неї хана обличчям у бік Мекки. Потім, четверо з числа найбільш шанованих султанів, беїв, баїв і батирів три рази піднімали хана на кошмі над головою. Хан оголошувався офіційно обраним. За цим, слідувало поздоровлення хана і повторне його підняття над головою вже соратниками, претендентами і аксакалами» [21].

Учені вважають, що цей обряд має зв'язок з культом Тенгірі і Сонця у хуннів і гьок-тюрків, і під час ініціації обов'язково виконувався цей особливий ритуал. Підняття хана на білій кошмі і дев'ять разів обнесення його за сонцем означала його перехід з одного світу в інший і підвищення до рівня Тенгірі. Біла повсть в ритуальному заході виступала найважливішим атрибутом [20, с. 90].

Враховуючи загально-тюркський характер цього обряду можна з впевненістю стверджувати, що він існував і на теренах сучасної України, в ранньодержавних, або державних утвореннях таких народів, як гуни, хазари, печеніги, торки, половці, монголо-татари (Золота Орда), ногайці.

А його поширеність у кримських татар зафіксована у відомих наративних джерелах. Зокрема, відомо, що *«Для обрання хана беї чотирьох найзнатніших кримських родів (аргин, кипчак, ширин і барин) збиралися на курултай, де приймали рішення про кандидатуру. Новообраного хана піднімали на білому повстяному полотнищі, читали над ним мусульманські молитви, а потім урочисто саджали на престол»* [21].

У казахів існувало повір'я, що дівчина, виходячи заміж, переходить межі світів. На етапі перед-весільних церемоній за декілька днів до від'їзду у будинок жениха, наречена ходила до своїх родичів прощатися. На цю церемонію наречену носили на білій кошмі. Жениха в аул нареченої також приносили на білій повсті [20, с. 90].

У деяких веляятах нашої країни на урочистості *«пигамбер тойи»* (урочистість, що проводиться по досягненню людиною віку пророка Мухаммеда) для старця на підвищенні розставляли нову юрту. З початком урочистості його близькі родичі, усадивши його на білу кошму, приносили до гостей [22]. Це дійство було одним з видів ініціації.

Ритуально значимий виріб – молитовник також виготовляється з білої вовни. Перш ніж користуватися молитовним килимком – намазником, на якому здійснюється молитва, необхідно мати чітке представлення про його призначення. По-перше, при виробництві намазників надзвичайно важливе дотримання чистоти: неприпустимо використання неякісної і зіпсованої вовни. Окрім цього, для виготовлення намазника береться вовна тільки білого кольору, окрім тієї, що використовується для створення візерунків. І, найважливіше, необхідно, щоб вовна, за допомогою якої складений візерунок, не містила навіть мінімального вкраплення верблюжої шерсті. Важливе значення також має і те, хто наносить візерунок на намазник: жінка, якій довіряють подібну роботу, так само як і її асистенти, обов'язково має бути правдивою і відрізнятися чесністю і добропорядністю. Після того, як намазник готовий, з ним необхідно вчинити обряд очищення – *«халалламак»*, тобто ритуального обмивання

килимка освяченою водою [8, с. 101]. У деяких етрапах Марійського веляяту готовий молитовник очищався проточною водою, а потім здійснювався обряд обмивання за допомогою семи глеків води [23].

Користуючись намазником, необхідно дотримуватися певної регламентації. Так, наприклад, його слід розстилати тільки в чистому місці, а коли він сильно зношується, його необхідно знищити вогнем [8, с. 103].

Білими кошмами покривали нову юрту, причому така повсть була покрита візерунками у вигляді квітів. Вони використовувалися також на виготовлення верхніх попон для коней. Молитовники і кошма для старійшини сім'ї теж виготовлялися з білої вовни [1, с. 229].

У усі епохи історії кінь був самим кращим і незамінним другом для туркменського джигіта. Його укривали від холоду і спеки за допомогою декількох чепраків з повсті, дуже розкішно прибирали сідла. Використовувалися пітники, попони, чепраки, кінські сорочки та ін. Кожен з них був виготовлений для особливої мети. Якщо попони були святковим убранням, то пітники і чепраки служили як одяг, що зберігає від холоду і жару. А візерунки на них оберігали коня від лихого ока [6, с. 58; 9, с. 60].

Повстяні вироби дуже різноманітні, і кожен з них має особливе місце і функцію в господарському і духовному житті туркмен. Безумовно, вони були також широко притаманні тим історичним та сучасним тюркським народам, що мешкали або мешкають на теренах України. Останнє питання потребує подальшого вивчення з використанням наявних археологічних, наративних, зображувальних джерел.

Сама історія кошмоваляння, повстяні вироби, традиції, пов'язані з прийомами виготовлення і декорування повсті, динамічний розвиток технологій, розширення сфер застосування, тенденції до художньої виразності – усі ці моменти є важливим джерелом для етнографії туркменського та інших тюркських народів, і вимагають глибокого вивчення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Аннанепесов М. Хозяйство туркмен в XVIII – XIX вв. / М. Аннанепесов. – Ашхабад, 1972.
2. Байриева А. Обыкновенное чудо – солнечные кошмы / А. Байриева // Возрождение. – 2004. – № 7.
3. Бартольд В. В. История культурной жизни Туркестана / В. В. Бартольд. – Л., 1927.
4. Бичурин Н. Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена / Н. Я. Бичурин. – Т. 1. – М.-Л., 1950.
5. Вамбери А. Путешествие по Средней Азии / А. Вамбери. – М., 2003.
6. Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. Описание поездки из Тегерана через Туркменскую степь по восточному берегу Каспийского моря в Хиву, Бухару и Самарканд, совершенной в 1863 году / А. Вамбери. – СПб., 1865.
7. Гундогдыев О. Рыцари Азии / О. Гундогдыев. – Ашхабад, 2011.
8. Горзинска М. Скромный посланец минувших веков / М. Горзинска // Мирас. – 2007. – № 2.
9. Гродеков Н. И. Война в Туркмении. Поход Скобелева в 1880-1881 гг. / Н. И. Гродеков. – Т. 1. – СПб., 1883.
10. Дудин С. М. Ковровые изделия Средней Азии / С. М. Дудин. – б/м., 1926.
11. Dubowa N. Marguşlylaryň matalary we egin-eşikleri / N. Dubowa // Türkmen halysy – günsaýyn ösýän Watanymuzyň gőzellig nusgasy. Nutuklaryň gysgaça beýany. – Aşgabat, 2008.
12. Кононов А. Н. Родословная туркмен. Сочинение Абул-Гази хана хивинского / А. Н. Кононов. – М.-Л., 1958.
13. Лессар П. М. Юго-западная Туркмения (земли сарыков и салоров) / П. М. Лессар. – СПб., 1885.
14. Массон М. Е. Парфянские ритоны Нисы / М. Е. Массон, Г. А. Пугаченкова // ЮТАКЭ. – Т. 4. – Ашхабад, 1959.
15. Мошкова В. Г. Очерки по истории Туркмении VIII – XIX вв. / В. Г. Мошкова, А. Н. Насонов, А. Е. Якубовский. – Ашхабад, 1945.
16. Ремпель Л. И. Терракота Мерва и глиняные статуи Нисы / Л. И. Ремпель // ЮТАКЭ. – Т. 1. – Ашхабад, 1949.
17. Руденко С. И. Древнейшие в мире художественные ткани / С. И. Руденко. – М., 1968.
18. Sarianidi W. I. Türkmen halýçylygy ozal çak edilşinden-de gadymydyr / W. I. Sarianidi // Türkmenistan. – 2003. – 29.05.
19. Толстов С. П. Древний Хорезм / С. П. Толстов. – М., 1948.
20. Уарзиати В. С. Символы и знаки великой степи (история культуры древних номадов) / В. С. Уарзиати, А. А. Галиев. – Алматы, 2006.
21. Хан (титул). Интернет ресурс. Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A5%>
22. Польові записи автора: Гулмірадова Гурбангуль, 1963 р. народж., Лебапський вেলাят, Гарабекевульський район, генешлік Акгала, колгосп Лебап, вул. Гуртгельдиев, буд. 7.
23. Польові записи автора: Арсариева Огулгерск, 1928 р. народж., Марийський вেলাят, Тагтабазарський район, колгосп Узумчілік.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Котляр Ю. В.*, д.і.н., проф.; *Шабашов А. В.*, к.і.н., доц.

© Баймурадова А., 2014

Дата надходження статті до редколегії 07.11.2014